

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE İZMİT'TE SALGINLAR VE KARANTİNALAR

Dr. CebraİL YILMAZ*

Dr. Aslıhan AKPINAR**

Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÜNGÖR***

Prof. Dr. Nermin ERSOY****

Giriş

Coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir noktada bulunan İzmit, göç yolları üzerinde verimli toprakları, ormanları ve denizi sayesinde üç bin yıl boyunca birçok ulusa ev sahipliği yapmış tarihî bir kenttir. Avrupa'yı Asya'ya bağlayan geçiş yolu üzerinde bulunan İzmit, hızlı nüfus artışı ve yoğun insan hareketleri nedeniyle salgınlardan ciddi ölçüde etkilenmiştir.¹

Dünyada ise insanlığa ciddi zararlar veren salgınlara başlamasının nedenleri arasında Sanayi Devrimi (1760-1820), buharlı gemiler (1810) ve demiryolu (1830) ile ulaşımın hızlanması, Süveyş Kanalı'nın (1869) açılmasıyla uluslararası ticaret ve hac seyahatlerinin artması, son olarak Avrupa'dan Amerika'ya göçlerin yapılması sayılabilir. Bu değişimler, başta veba olmak üzere kolera, sarıhumma, çiçek, tifüs, humma-i racia ve verem gibi bulaşıcı hastalıkların salgın yapmasına ve yüz binlerce insanın yitirilmesine neden olmuştur.²

Bengal'den, önce Hindistan'a buradan da hacılar vasıtasıyla Hicaz'a taşındığı, oradan da Mısır ve Kızıldeniz kanalıyla tüm dünyaya yayıldığı söylenen bulaşıcı hastalıklar, Afrika'ya kadar genişlemiş olan Osmanlı topraklarında aralıklarla büyük salgınlara sebep olmuştur. İlk kolera salgını 1831 yılında ortaya çıkmış ve hızla çok geniş bir alana yayılmıştır. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda salgın hastalıklarla mücadele ve karantina uygulamaları ulemanın hastalıkları Allah'ın günahkâr kullarını terbiye etmek için gönderdiği afetler olduğu yolundaki söylemi nedeniyle yapılamamıştır. Ancak salgının şiddetinin artması ve sayıları tespit edilemeyen ölümlerin yaşanması üzerine halk, ulemanın fetvasına karşı gelerek bazı koruyucu önlemler almaya başlamıştır.³

* Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. Doktora Öğrencisi

** Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. Öğretim Görevlisi

*** Kocaeli Üniversitesi Kartepe Meslek Yüksek Okulu Öğretim Üyesi

**** Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD. Öğretim Üyesi

- 1 F. Y. Ulugün, *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde Kocaeli*, ed. F. Y. Ulugün, Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, Kocaeli: Atmaca-Panajans, s. 4-5; M. Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9.
- 2 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79; E. Kahya, A. D. Erdemir, "Bilimsel Çalışmalar İşığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2000, s. 250-254.
- 3 M. Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9; N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia*

Ulemanın bu yönde karşı çıkışına rağmen, aynı yıl (1831) Mustafa Behçet Efendi'nin (1774-1834) *Kolera Risalesi* hastalıktan korunmak için alınması gereken önlemler konusunda yol gösterici olmuş ve ilk ciddi karantina düzenlemesinin yapılmasına olanak sağlamıştır. 4 Nisan 1838 tarihinde Dr. Antuvan Lago'nun "Salgınlarla Mücadelenin Önemi ve Yöntemleri" konulu layihasının yayımlanmasını takiben İstanbul'da ilk resmî Karantina Meclisi kurulmuştur. Öncelikli amacı sarayın ve yeni ordunun salgınlardan korunmasını sağlamak olan Karantina Meclisi, halkın sağlığını kontrol etmek, vebanın ülkeye sokulmasını önlemek, hastalığın görüldüğü yerde yok edilmesini sağlamak görevlerini de yerine getirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti (1839) Karantina Meclisi kararları gereği Anadolu ve sınır boylarında 77 karakol ve tahaffuzhane kurulması için harekete geçmiştir. Bununla birlikte karantina işlerini yürütecek yeterli sayıda uzman bulunmadığından karantina uygulamasında deneyimli ülkelerden yardım istenmiş ve 1840'ta Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın teklifi üzerine *Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İran, Norveç, Rusya, Yunanistan ile 1847'de Belçika ve İtalya* bu meclise birer delege yollamıştır.⁴

Çok uluslu olan bu Karantina Meclisi, 1838 yılında alınması gereken önlemlerden söz eden Karantina *Sihhi Nizamnamesi*'ni Fransızca olarak yayımlamıştır. Örneğin bu nizamnamenin 4. maddesinde "*Bulaşık yerlerden gelip Boğaz'da yirmi gün tahaffuzda bırakılan geminin içinde bulunanların ruhsatname verilmeden önce tabip tarafından tütüleneceği*" yazmaktadır.⁵

Karayolu, denizyolu ve demiryolu ile ulaşımın yapıldığı İzmit, her salgından ciddi olarak etkilenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde salgınlar hakkındaki belgelere yönelik araştırmamız sonucunda bu etkilenişe ilişkin tespit edebildiğimiz en eski belge 31 Aralık 1834 tarihli'dir. Belgede "*Trabzon'dan Tersane'ye gelmiş olan 21 bahriyelinin çiçek hastalığından İzmit'te öldüğü*" bildirilmektedir. Aynı yıllarda, Anadolu'da ilk kolera salgını da yaşanmış ve bu amaçla 1835 yılında Çanakkale'de bir karantinahane kurulmuştur. İzmit'te kolera salgınına ilişkin en erken tarihli belgeler ise 1840 yılına aittir. Dünyada ikinci kolera salgını ile eş zamanlı olan bu belgelerde; "*İzmit civarında Kerez Köprüsü'nde Bolu Çayırı olarak bilinen bölgede hacıların karantinaya alındığı*" belirtilmektedir. Kolera salgını ile beraber bölgede çiçek hastalığının salgını da devam etmektedir. Çünkü 1846 yılında Kocaeli Sancağı'nda salgın olan çiçek hastalığının önlenmesi için ve 1847 yılında da aşılama yapmak ve numune almak için bölgeye doktor gönderildiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁶

Bir yıl sonra söz konusu kolera salgının İzmit'te sona erdiği bildirilmekle birlikte İzmit karantinasının çalışmaya devam ettiği belgelerde görülmektedir. Hatta 1860 tarihli belgede Karantina Komisyonu tarafından İzmit'te sıtma ve tifo salgınına ilişkin bir araştırmanın yapıldığı, öngörülen önlemlerin alınması ve masrafların halk tarafından karşılanması için bir raporun düzenlendiği bildirilmektedir.⁷

Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health, 2011; 10 (1): 53-79; G. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1996; s. 145-146.

- 4 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79; E. Kahya, A. D. Erdemir, *Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara: 2000, s. 250-254.
- 5 N. Ersoy, Y. Güngör, A. Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10 (1): 53-79.
- 6 M. Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9; E. Kahya, A. D. Erdemir, *Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, Ankara: 2000; s. 250-254; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HAT. (Hatt-ı Hümayûn Tasnifi), 1266/49027R (29.Ş.1250/31 Aralık 1834); BOA., İ.DH. (İrade Dahiliye Belgeleri), 15/723 (14.R.1256/15 Haziran 1840); BOA., İ.DH. 16/777 (03.Ca.1256/3 Temmuz 1840); BOA., A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı), 2/9 (19.Ra.1262/17 Mart 1846); BOA., İ.DH., 138/7087 (13.Ra.1263/01 Mart 1847).
- 7 BOA.,İ.DH., 177/9617 (04.N.1264/04 Ağustos 1848); BOA., A.MKT.(Sadâret Mektubî Kalemî Evrakı), 195/96

1861'de kontrol altına alınamayan salgın İzmit'teki Lazistan muhacirleri arasında da etkisini göstermiş ve ölümlere neden olmuştur. Salgından etkilenen hasta muhacirlerin İzmit Hastanesi'nde tedavi edildiği, masraflarının devlet tarafından karşılandığı ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Bu süre içinde salgının önlenmesi için İzmit'te nehrin civarında oluşmuş olan su birikintilerinin ve bataklıkların kurutulduğu, kötü kokunun giderilmesi için ise önlemler alındığı da görülmektedir.⁸

19. yy. sonları, İzmit'in genel görünümü. (KBB Arşivi)

İzmit, dünyada yaşanan üçüncü kolera salgınından da etkilenmiştir. Bu nedenle 1 Eylül 1865 tarihli belgede İzmit Mutasarrıflığı tarafından baş gösteren kolera salgını ile mücadele için iki tabip talep edildiği ve bunun üzerine de hekimlerin gönderildiği yazmaktadır. Eylül 1865 tarihli belgede ise salgınla mücadele yöntemlerinden söz edilmektedir. Örneğin kolera bulaşıklığı olan yerlerden kara yolu ile gelenlere karantina uygulamanın nizamnameye göre şart olmadığı, fakat mahalli idarenin istemesi halinde İzmit'ten Bolu'ya gidenlerin karantinaya alınabileceği belirtilmektedir. Aynı tarihlere ait bir belgede illetin İzmit'te azalarak yok olduğu, bir diğer belgede ise buna rağmen karantina ve tahaffuzhanenin görevine devam ettiği görülmektedir. Bir diğer belgede de İzmit'e sevk edilen muhacirler için tıbbiye nezaretinden yine tabip istendiği ve tabibin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁹

Bu salgınlardan yaklaşık 13 yıl sonra İzmit'te sıtma ve tifo salgını başlamıştır. 4 Eylül 1880 tarihli belgede İzmit Değirmendere ve Bahçecik taraflarında bulunan muhacirler arasında sıtma ve tifoya yakalananlar için gönderilmiş olan iki doktor ve iki eczacının maaşlarının ödenmesi ve tıbbi malzeme masraflarının karşılanması talep edilmektedir. Bu salgından üç yıl sonra da Mısır'da ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle Dersaadet'te

(14.C.1265/07 Mayıs 1849); BOA., A.DVN., 58/88 (Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri), (27.Ca.1266/10 Nisan 1850); BOA., I.MVL. (İrâde Meclis-i Vâlâ), 414/18073 (01.Ş.1275/06 Mart 1859); BOA., A.MKT.MVL. (Sadâret Mektub-i Kalemî Meclisi Vâlâ Evrakı), 118/65 (11.M.1277/30 Temmuz 1860).

8 BOA.,A.MKT.MHM., 225/5 (29.Z.1277/08 Temmuz 1861); BOA., MVL. (Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri), 689/8 (23.Ca.1281/24 Ekim 1864); BOA., A.MKT.MHM., 332/99 (28.Z.1281/24 Mayıs 1865); BOA., MVL., 650/122 (20.B.1280/31 Aralık 1863).

9 BOA.,A.MKT.MHM., 340/79 (09.R.1282/01 Eylül 1865); BOA., A.MKT.MHM., 341/43 (18.R.1282/10 Eylül 1865); BOA., A.MKT.MHM., 342/49 (01.Ca.1282/22 Eylül 1865); BOA., A.MKT.MHM., 341/82 (23.R.1282/15 Eylül 1865); BOA., MVL., 729/29 (29.Ş.1283/06 Ocak 1867); BOA., MVL., 740/38 (24.C.1284/23 Ekim 1867).

bulunan muhacirler sıhhi tedbirler gereği Bursa ve İzmit civarından başka, Anadolu'nun muhtelif ve münasip bölgelerine sevk edilmiştir. Söz konusu salgınlardan hayvanların da etkilendiği ve bu amaçla önlemlerin alındığı belgelerden anlaşılmaktadır. 1889 yılına gelindiğinde İzmit'ten Bilecik'e kadar demiryolu güzergâhında tekrar sıtma ve diğer bulaşıcı hastalıklar görülmüş ve gerekli önlemler alınmıştır. Bu nedenle 1891-1893 yıllarında İzmit Karantinası hizmetine devam etmiş, kolera nedeniyle kara ve deniz yolcularının kontrolü yapılmış ve İzmit dışından gelen hastalar tedavi edilmiştir. Hatta Ekim 1893'te Eskişehir'de çıkan kolera salgını nedeniyle İzmit tarafına gelecek olan kişilerin üç gün karantina altına alındığı, İzmit Sancağı, Geyve kazasına tâbi Mekece Köyü'nde kolera hastalığının tekrar ortaya çıkması üzerine de trenlerin bu istasyonlarda durmasının engellendiği ve bölgeye hemen bir hekimin gönderildiği belirtilmektedir.¹⁰

Bütün bunlara rağmen 1894 yılında Bursa, Gemlik ve İzmit'te tekrar ciddi bir kolera salgını yaşanmış olsa da alınmakta olan ve alınan önlemler sonucunda İzmit'ten kolera salgını bertaraf edilmiş, karayolu, demiryolu ve denizyolu yolcularına ilişkin yasaklar kaldırılmıştır. Ancak Dersaadet'e gidecek olan İzmit ve Geyve taburları ile bazı Redif taburlarının karantina sürelerini geçirebilmeleri için Tuzla'da barakalar inşa edilmiş ve konaklamaları için çadırlar temin edilmiştir. Bir diğer belgede celp edilen askerlerin elbiselerini çıkarıp yeni elbiseler giymeleri gerektiği, beş gün karantinada kaldıktan ve İzmit'teki tabiiler tarafından kontrol edildikten sonra özel bir katarla gitmelerine izin verildiği belirtilmektedir. Bunun yanında İzmit'e yeni gelen kişiler arasında kolera hastalığına yakalananların Soğucak mevkiinde yapılan barakalarda karantinaya alındığı, Dersaadet'ten Ankara ve diğer bölgelere giden bir kısım muhacirin kolera tehlikesinden dolayı İzmit'te halka karıştırılmadan görevliler nezaretinde geçişlerinin sağlandığı da görülmektedir.¹¹

1894 yılının son günlerine gelindiğinde halen salgın devam ettiğinden İstanbul'dan gelen ya da İstanbul'a gidecek olan yolcuların İzmit ve Tuzla'da karantina altına alınmasına ve trenlere yolcu alınmamasına devam edilmiştir. Bir süre sonra yeni kolera vakası görülmediği için kordonun kaldırılması kararı alınmış olsa da İstanbul'a gidecekler Tuzla Tahaffuzhanesi'nde 24 saat ihtiyat karantinası altında tutulmuştur. Yaklaşık 1 yıl sonra 1895 yılına ait bir belgede İzmit Sancağı'nın koleradan korunması için alınacak sıhhi tedbirlere dair İzmitli askeri tabiiler tarafından hazırlanan raporlara riayet edilmesi gerektiği bildirilmiş ve bu kurallara uymayanlara ilişkin yasal işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir. Bunun yanında hastalıklı ahalinin Karamürsel'den kayık ve vapurlarla Dersaadet'e gitmelerinin engellenmesi için denizyolu ile gelen ahalinin İzmit'te ya da Tuzla'da sıhhi işlemlere tâbi tutulması gerektiği bildirilmiştir.¹²

- 10 BOA.,DH.MKT. (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi), 1333/52 (29.N.1297/04 Eylül 1880);BOA., DH.MKT., 1341/52 (16.L.1300/20 Ağustos 1883); BOA., DH.MKT., 1562/88 (04.Ra.1306/08 Kasım 1888); BOA., DH.MKT., 1656/71 (18.M.1307/14 Eylül 1889); BOA., DH.MKT., 1658/49 (21.M.1307/17 Eylül 1889); BOA., MF.MKT. (Mektubî Kalemi), 131/5 (16.S.1309/21 Eylül 1891); BOA., A.MKT.MHM., 561/10 (23.Ra.1311/04 Ekim 1893); BOA., Y.MTV. (Mütenevî Maruzat Evrakı), 84/115 (27.Ra.1311/08 Ekim 1893); BOA., İ.HUS. (İrade Hususi), 17/1311/R-074 (15.R.1311/26 Ekim 1893); BOA., DH.MKT., 2064/12 (16.R.1311/27 Ekim 1893); BOA., A.MKT.MHM., 553/17 (05.S.1312/08 Ağustos 1894); BOA., Y.A.HUS. (Sadâret Hususî Maruzât Evrakı), 305/52 (05.S.1312/08 Ağustos 1894); BOA., DH.MKT., 271/31 (11.S.1312/14 Ağustos 1894).
- 11 BOA., A.MKT.MHM., 553/27 (16.S.1312/19 Ağustos 1894); BOA., Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye NezâretiMaruzâtı), 8/12 (19.S.1312/22 Ağustos 1894); BOA., DH.MKT., 275/71 (24.S.1312/27 Ağustos 1894); BOA., A.MKT.MHM., 711/8 (17.R.1312/18 Ekim 1894); BOA., İ.HUS., 30/1312/R-098 (28.R.1312/29 Ekim 1894); BOA., A.MKT.MHM., 555/1 (20.Ca. 1312/19 Kasım 1894); BOA., A.MKT.MHM., 555/13 (01.C.1312/30 Kasım 1894).
- 12 BOA., DH.MKT., 314/59 (06.C.1312/05 Aralık 1894); BOA., A.MKT.MHM., 554/67 (09.Ca.1312/08 Aralık 1894); BOA., Y.A.HUS.(Sadâret Hususi Maruzât Evrakı), 314/114 (10.C.1312/09 Aralık 1894); BOA., DH.MKT., 422/2 (12.Ra.1313/02 Eylül 1895); BOA., DH.MKT., 427/30 (22.Ra.1313/12 Eylül 1895); BOA., DH.MKT., 429/25 (26.Ra.1313/16 Eylül 1895).

28 Ekim 1897 tarihli *Servet-i Fünun Dergisi*'nde Karamürsel

3 Şubat 1903 tarihinde İzmit Körfezi'nde salgın hastalık şüphesinin azalması üzerine karantinanın kaldırılması önerilmiş olsa da ara sıra salgın hastalıkların görülmesi nedeniyle karantina uygulamasına devam edilmiştir. Hatta 29 Aralık 1912 tarihli belgede İzmit Sancağı dâhilinde Bahçecik Nahiyesi'nin Yuvacık Köyü'nde ortaya çıkan koleraya karşı bir karantina memurunun göreve alındığı belirtilmektedir. Çünkü İzmit'e periyodik olarak gelen askerlerin bir arada konuşlandırılması nedeniyle bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkabileceği, dolayısıyla geçici olarak reji ambarlarından birinin karantina olarak kullanılması gerektiği belirtilmektedir.¹³

Sonuç olarak, on dokuzuncu yüzyılda insanlık için ciddi sonuçlar yaratmış olan salgınlar; karayolu, deniz yolu ve demiryolu ile ulaşımın yapılabildiği İzmit Sancağı'nı, göç güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle çok etkilemiştir. Salgınların İstanbul'a geçişini önlemek, Anadolu'ya yayılışını kontrol etmek için önemli görevler üstlenmiş olan İzmit'in salgınlardan en fazla etkilenen kentlerden biri olduğu incelenen arşiv belgelerinde de görülmektedir.

13 BOA., DH.MKT., 2583/59 (24.L.1319/03 Şubat 1902); BOA., DH.MKT., 1143/91 (17.Z.1324/01 Şubat 1907); BOA., DH.H. (Dahiliye Nezâreti Hukuk Evrakı), 61/-1/39 (19.M.1331/29 Aralık 1912); BOA., DH.SYS. (Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı), 112/-19/38 (15.Ra.1331/22 Şubat 1913).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HAT. (Hatt-ı Hümayûn Tasnifi), 1266/49027R (29.Ş.1250/31 Aralık 1834).
- BOA., DH.SYS. (Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı), 112/-19/38 (15.Ra.1331/22 Şubat 1913).
- BOA.,A.DVN., 58/88 (Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri), (27.Ca.1266/10 Nisan 1850).
- BOA.,A.MKT.(Sadâret Mektubî Kalemî Evrakı), 195/96 (14.C.1265/07 Mayıs 1849).
- BOA.,A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı), 2/9 (19.Ra.1262/17 Mart 1846).
- BOA.,A.MKT.MHM., 225/5 (29.Z.1277/08 Temmuz 1861).
- BOA.,A.MKT.MHM., 332/99 (28.Z.1281/24 Mayıs 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 340/79 (09.R.1282/01 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 341/43 (18.R.1282/10 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 341/82 (23.R.1282/15 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 342/49 (01.Ca.1282/22 Eylül 1865).
- BOA.,A.MKT.MHM., 553/17 (05.S.1312/08 Ağustos 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 553/27 (16.S.1312/19 Ağustos 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 554/67 (09.Ca.1312/08 Aralık 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 555/1 (20.Ca. 1312/19 Kasım 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 555/13 (01.C.1312/30 Kasım 1894).
- BOA.,A.MKT.MHM., 561/10 (23.Ra.1311/04 Ekim 1893).
- BOA.,A.MKT.MHM., 711/8 (17.R.1312/18 Ekim 1894).
- BOA.,A.MKT.MVL. (SadâretMektub-i Kalemî Meclisi Vâlâ Evrakı), 118/65 (11.M.1277/30 Temmuz 1860).
- BOA.,DH.H. (Dahiliye Nezâreti Hukuk Evrakı), 61/-1/39 (19.M.1331/29 Aralık 1912).
- BOA.,DH.MKT. (Dahiliye NezâretiMektubî Kalemî), 1333/52 (29.N.1297/04 Eylül 1880).
- BOA.,DH.MKT., 1143/91 (17.Z.1324/01 Şubat 1907).
- BOA.,DH.MKT., 1341/52 (16.L.1300/20 Ağustos 1883).
- BOA.,DH.MKT., 1562/88 (04.Ra.1306/08 Kasım 1888).
- BOA.,DH.MKT., 1656/71 (18.M.1307/14 Eylül 1889).
- BOA.,DH.MKT., 1658/49 (21.M.1307/17 Eylül 1889).
- BOA.,DH.MKT., 2064/12 (16.R.1311/27 Ekim 1893).
- BOA.,DH.MKT., 2583/59 (24.L.1319/03 Şubat 1902).
- BOA.,DH.MKT., 271/31 (11.S.1312/14 Ağustos 1894).
- BOA.,DH.MKT., 275/71 (24.S.1312/27 Ağustos 1894).
- BOA.,DH.MKT., 314/59 (06.C.1312/05 Aralık 1894).
- BOA.,DH.MKT., 422/2 (12.Ra.1313/02 Eylül 1895).
- BOA.,DH.MKT., 427/30 (22.Ra.1313/12 Eylül 1895).
- BOA.,DH.MKT., 429/25 (26.Ra.1313/16 Eylül 1895).
- BOA.,İ.DH. (İrade Dahiliye Belgeleri), 15/723 (14.R.1256/15 Haziran 1840).
- BOA.,İ.DH. 16/777 (03.Ca.1256/03 Temmuz 1840).
- BOA.,İ.DH., 138/7087 (13.Ra.1263/01 Mart 1847).
- BOA.,İ.DH., 177/9617 (04.N.1264/04 Ağustos 1848)
- BOA.,İ.HUS. (İrade Hususi), 17/1311/R-074 (15.R.1311/26 Ekim 1893).
- BOA.,İ.HUS., 30/1312/R-098 (28.R.1312/29 Ekim 1894).
- BOA.,İ.MVL. (İrade Meclis-i Vâlâ), 414/18073 (01.Ş.1275/06 Mart 1859).
- BOA.,MF.MKT. (Mektubî Kalemî), 131/5 (16.S.1309/21 Eylül 1891).
- BOA.,MVL. (Meclis-i VâlâRiyâseti Belgeleri), 689/8 (23.Ca.1281/24 Ekim 1864).
- BOA.,MVL., 650/122 (20.B.1280/31 Aralık 1863).
- BOA.,MVL., 729/29 (29.Ş.1283/06 Ocak 1867).
- BOA.,MVL., 740/38 (24.C.1284/23 Ekim 1867).

- BOA.,Y.A.HUS. (Sadâret Hususî Maruzât Evrakı), 305/52 (05.S.1312/08 Ağustos 1894).
- BOA.,Y.A.HUS.(Sadâret Hususi Maruzât Evrakı), 314/114 (10.C.1312/09 Aralık 1894).
- BOA.,Y.MTV. (Mütenevî Maruzat Evrakı), 84/115 (27.Ra.1311/08 Ekim 1893).
- BOA.,Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye NezâretiMaruzâtı), 8/12 (19.S.1312/22 Ağustos 1894).

Araştırma Eserler

- Ersoy N., Güngör Y., Akpınar A., "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1938)", *Hygia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, 2011; 10(1): 53-79.
- Kahya E., Erdemir A.D., *Bilimsel Çalışmalar Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2000.
- Sarıyıldız, G., *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1996.
- Şehiraltı, M., "İzmit'te Kolera Salgınları", *Türkiye klinikleri J Medical Ethics*, 2010; 18 (3): 133-9.
- Ulugün, F. Y., *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde Kocaeli*, Ulugün, F. Y., ed., *Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1*, Kocaeli: Atmaca-Panajans.